

VIAȚA PRIVATĂ ȘI SOCIALĂ A FEMEII LA CLEMENT AL ALEXANDRIEI (ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL III-LEA)

Cornelia POPA-GORJANU*

The Private and Social Life of the Woman in the Writing of Clement of Alexandria (Beginning of Third Century)

Abstract. *This paper analyses Clement of Alexandria's Pedagogue, a moral treatise written as a guide for the Christian community of Alexandria, whose wealthy population grew considerably in the second century. The treatise is a rich source of information about the customs of the Greek-Roman society around the end of the second century AD. The author described, listed, and exemplified negative behaviours that Christians had to renounce or avoid. The analysis focuses on the private and social life of Greek-Roman society and especially on the perception of women and their clothing, cosmetics and intimate practices. According to Clement, woman possesses most "bad habits", and these can turn her into a vicious woman with the ability to corrupt those around her.*

Keywords: *Clement of Alexandria, women, Pedagogue, clothing, cosmetics, private life.*

Cuvinte-cheie: *Clement al Alexandriei, femeie, Pedagogul, vestimentație, machiaj, viață privată.*

În primele secole creștine se remarcă un interes deosebit din partea oamenilor Bisericii (teologi, scriitori creștini) de a scrie și discuta despre modul în care creștinii ar trebui să trăiască – recomandările lor plecând de la cum trebuia să le fie îmbrăcămintea, comportamentul în prezența unor persoane străine, până la ce să mănânce sau cum să-și aranjeze casa. De aceea, o analiză minuțioasă a unor astfel de surse poate scoate la iveală elemente importante despre societatea romană de la sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui următor.

Ne-am propus să analizăm o astfel de sursă în căutarea unor informații despre viața privată și socială a societății greco-romane la cumpăna dintre secolele II și III, în special a femeilor, pornind de la metode de înfrumusețare, vestimentație, obiectele și mobilierul lor, până la comportamentul în afara casei, la băile publice, teatru sau circ, dar și în alte circumstanțe. Atenția noastră s-a îndreptat spre lucrarea *Pedagogul* a lui Clement din Alexandria¹.

Modelele și exemplele au fost importante în formarea unui creștin în devenire pentru că se considera că oamenii învață mai ușor ce trebuie să facă, de ce trebuie să facă și să găsească în jurul lor susținerea și încurajarea în

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: corneliapg@uab.ro.

¹ Clement sau Titus Flavius Clemens (150-215/225), cunoscut cu numele Clement al Alexandriei sau Clement Alexandrinul, a fost membru al Bisericii creștine din Alexandria. Am folosit ediția în limba română. Vezi Clement 1982 și *Dictionary* 1997, p. 364-365.

eforturile lor. Putem vorbi pentru comunitățile de creștini în formare de nevoia de a învăța, iar textul scris juca un rol important în crearea, reîntărirea și modificarea relației între idei și comunitate. Creștinismul includea (este valabil și azi) mai mult decât transformarea pe care fiecare persoană o are prin relația directă cu divinitatea – Iisus Hristos a fost considerat de către gânditorii creștini ai primelor secole cel dintâi învățat de Dumnezeu Tatăl, ca apoi să devină *Învățător*.

Clement al Alexandriei a fost un autor prolific și o bună parte din opera sa literară a supraviețuit până în zilele noastre. Principalele sale lucrări păstrate sunt adesea menționate ca o trilogie. Prima dintre ele este un apel către păgâni să îmbrățișeze noua filosofie creștină (*Protreptikos pros Hellenas – Cuvânt de îndemn către eleni*), urmează un manual de etică socială și personală (*Paidagogos – Pedagogul*), iar a treia componentă a trilogiei este o serie lungă de texte amestecate din Scripturi și de la scriitori și filozofi greci pe care le-a considerat de folos (*Stromateis – Stromate. Note gnostice potrivit filozofiei celei adevărate*²).

S-au mai păstrat porțiuni considerabile din două colecții de citate din alte scrieri și note: *Excerpta ex Theodoto – Excerpte din Teodot*, extrase din opera lui Teodot, un elev al lui Valentinus, însoțite de comentariile lui Clement, și comentarii asupra unor pasaje selectate din scripturile ebraice *Eclogue propheticae – Ecloge profetice*. Restul scrierilor lui Clement s-au pierdut, cu excepția câtorva fragmente, dar despre acestea se știe mai mult din mențiunile făcute de alți autori în scrierile lor.

Audiența spre care se îndrepta *Pedagogul* a fost considerată, în general, tânăra comunitate creștină – creștini botezați și catehumeni. După Denise Kimber Buell, tratatul nu trebuie să fie interpretat ca fiind destinat exclusiv unui astfel de auditoriu. Ea este de părere că *Pedagogul* se adresa, în special, cercurilor creștine bogate și cu pregătire intelectuală din Alexandria de la sfârșitul secolului al II-lea³.

Această perioadă corespunde uneia de liniște, numită de istorici „mica pace a Bisericii” și celei în care răspândirea creștinismului s-a extins la clasa superioară a societății⁴. Biserica creștină a inclus tot mai multe persoane care au asimilat pe deplin cultura intelectuală a timpului lor în forma ei cea mai înaltă și cea mai completă, astfel s-a creat o sinteză între credința creștină și cultura clasică pe care următoarele secole aveau să o demonstreze ca indisolubilă. Scris în jurul anului 200, *Pedagogul* este unul dintre cele mai

² Traducerea titlurilor în limba română s-a făcut după D. Fecioru, *Introducere*, în Clement 1982, p. 16.

³ Buell 1999, p. 108.

⁴ Marrou 1977, p. 60-61.

potrivite exemple – un tratat creștin de morală practică în trei cărți pentru uzul unui public de aristocrați creștini⁵.

Clement a fost considerat marele teoretician al instruirii. El credea în disciplină și în învățarea progresivă, considerând că întotdeauna mai este ceva de învățat – simpla credință nu era suficientă pentru a înțelege sensurile Scripturii – și pentru o evoluție spirituală a individului⁶.

Pedagogul este asemănat unui doctor care prescrie un tratament general de urmat pentru toți creștinii și pentru toți cei care doreau o schimbare în viața lor. Creștinul este un om nou (un „nou-născut”, un „copil”), cu reguli noi de viațuire – el trebuie să se schimbe/să crească, nu numai în interior, ci și la exterior⁷. În *Pedagogul* autorul urmărește trei dimensiuni sau compartimente ale persoanei: moravurile, faptele și pasiunile. El stabilește „reguli de conduită nemuritoare”⁸ atât în relația cu ceilalți, cât și cu sine pentru că le considera date de chiar Creatorul, de Dumnezeu.

În primul rând, *Pedagogul* „se ocupă cu lucruri practice”, Clement considerând că dacă înainte, adică la începuturile creștinismului, adepții noii religii erau sfătuiți să ducă o viață mai bună, mai onorabilă, începând cu vremea lui (a doua jumătate a secolului al II-lea) creștinii trebuiau să fie îndrumați să urmeze un anumit comportament care să-i definească ca atare.

Clement atrăgea atenția asupra unor obiceiuri din societatea greco-romană de care creștinul sau catehumenul, adică „omul nou”, trebuia să se debaraseze. Biserica se afla în perioada de organizare și de aceea considerăm că lucrarea lui Clement, ca și alte scrieri din primele secole, se adresa atât creștinilor, cât și celor care se pregăteau să îmbrățișeze această credință. În primul rând, mesajul, deși pare simplu și ușor de urmărit, cum ar fi „Iubește-ți aproapele ca pe tine însuși” sau „Și ne iartă nouă greșelile noastre, precum și noi iertăm greșiților noștri” sau „dacă cineva îți dă o palmă întoarce și celălalt obraz”, s-a dovedit covârșitor pentru majoritatea creștinilor, iar cei care se străduiau să-l urmeze apăreau ca niște străini, dacă nu ca niște ciudați.

Pedagogul nu este un discurs teologic, deși autorul a mărturisit că descoperă învățăturile dogmatice, am putea spune că ar fi „următoarea etapă”

⁵ *Ibidem*, p. 62.

⁶ Această teorie este prezentă chiar de la începutul lucrării când mărturisește că însuși Dumnezeu folosește instruirea progresivă „Cuvântul, Care în tot ce face este iubitor de oameni, folosește un plan frumos potrivit unei instrucții cu bune rezultate: mai întâi ne îndeamnă, apoi ne educă, iar la sfârșitul tuturor ne învață”. Vezi Clement 1982, p. 167.

⁷ Clement încerca să explice creștinilor cine sunt și încotro se îndreaptă, de unde provin, cum sunt susținuți și cum ar trebui să se comporte. Capitolul V este intitulat *Toți cei care se ocupă cu credința cea adevărată sunt copii înaintea lui Dumnezeu*, iar capitolul VI, *Contra celor care susțin că numirile de „copil” și de „prunc” arată acoperit învățarea cunoștințelor elementare*. Vezi Clement 1982, p. 173-180, 180-196.

⁸ *Ibidem*, p. 167.

a ceea ce însemna a fi creștin; dacă la început, adică în primele două secole, trebuiau să fie mai atenți la modul în care trăiau – „Mai înainte îi îndemna pe oameni să ducă o viață morală”⁹, Clement considera că în vremea lui creștinii sunt chemați „să săvârșească faptele ce trebuie făcute”¹⁰. Și ca să înțeleagă despre ce era vorba, le prescrie „reguli nemuritoare” și le oferă exemple de oameni care în trecut „au trăit în rătăcire”, dar s-au îndreptat și au devenit modele de urmat.

Problema sau încercarea cea mai dificilă a fost de a schimba modul în care era privită și trăită viața. Creștinii sunt comparați cu niște învățăcei și sunt sfătuiți să devină nevinovați precum copiii¹¹. Pentru a redeveni „tineri” și a dobândi mântuirea trebuiau mai întâi „să renunțe cu jurământ la vechile credințe” în care au crescut și apoi „să se vindece de pasiunile care sunt în noi”¹², adică creștinul trebuie să se schimbe nu numai la interior, ci și la exterior și de aceea *Pedagogul* are în vedere trei dimensiuni ale creștinului: moravurile, faptele și pasiunile. Acest ghid făcea referire la reguli de comportament prin care păcatele deja făcute vor putea fi curățate, iar altele evitate, și dacă vor fi respectate acestea vor duce la mântuire, scopul final al oricărui creștin,

„se cuvine să trăim potrivit poruncilor voinței Sale, nu numai împlinind cele ce ne poruncește și ferindu-ne să săvârșim cele ce ne sunt interzise, ci și fugind de unele exemple și imitând pe altele pe cât ne stă în putință [...]. Socotim Cuvântul lege și recunoaștem că poruncile și sfaturile Lui sunt căi scurte și directe spre veșnicie”¹³.

Dar aceștia se confruntau cu moștenirea lor, aveau un bagaj de obiceiuri și o mentalitate care reflectau specificul societății greco-romane la sfârșitul secolului al II-lea. Vorbim de o societate în care plăcerile, mâncarea bună, îmbrăcămintea de calitate, interioarele luxoase, relațiile artificiale erau căutate și dorite. Fiecare râvnea să trăiască fără grija zilei de mâine sau mai bine.

În Cartea a II-a obiectivul a fost de a îndruma creștinul cum să-și conducă viața și mai întâi „cum să se poarte fiecare din noi cu propriul trup”¹⁴.

Și primul aspect este despre cum trebuie creștinii să se poarte față de mâncăruri. Ținând cont că „viața constă din două lucruri: din sănătate și din putere”¹⁵, trebuie folosită o mâncare care „să ne ajute să avem viață, nu să ne

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, capitolele V și VI. Pentru o analiză amănunțită a acestei metafore folosite de Clement. Vezi capitolele VII și VIII din Buell 1999.

¹² Buell 1999, p. 166-167.

¹³ *Ibidem*, p. 171-172.

¹⁴ Clement 1982, p. 228.

¹⁵ *Ibidem*.

desfătăm” și care să contribuie „la creșterea trupului, la sănătatea lui, și-l face să fie puternic atât cât trebuie”¹⁶ și „să evităm mâncărurile care ne deșteaptă pofta și ne îndeamnă să mâncăm fără să ne fie foame”¹⁷.

Apoi urmează un capitol despre cum trebuie să ne purtăm față de băutura și în care *Pedagogul* ne învață că vinul este bun doar dacă se bea cu măsură și mai ales seara

„[...] pentru că atunci nu mai citim, ca să avem nevoie de minte trează. Seara aerul este mai rece decât ziua, așa că trebuie să înlocuim lipsa căldurii naturale a soarelui cu o căldură străină; [...] paharele să nu ajungă până la paharul ocării”¹⁸.

Dar niciodată să nu se dea tinerilor „că nu e potrivit ca vârstei clocotitoare să-i torni cel mai fierbinte lichid, vinul; este ca și cum ai turna foc peste foc. Din pricina vinului se aprind poftele lor sălbaticе și arzătoare și temperamentul lor înflăcărat”¹⁹. Clement descrie comportamentul rușinos al omului beat

„[...] limba se împiedică, buzele se moleșesc, ochii se schimbă, ca și cum vederea ar fi înecată de mulțimea umezelii [...] socot că totul se învârte în jurul lor și nu mai pot număra lucrurile din depărtare. [...] Mersul bețivului este tremurat, ca și cum ar fi purtat de un șuvoi de apă; apoi se pornesc sughiturile, vărsăturile și nebuniile”²⁰,

ca apoi să recurgă la câteva versuri din Sofocle pentru confirmarea celor spuse mai sus.

În capitolul al treilea, *Pedagogul* explică de ce folosirea unui mobilier scump nu este potrivit cu felul de viață al creștinului – „mărturii ale unei vieți de lux lipsite de gust, lucruri de prisos, care aduc cu ele invidia și lenea”²¹ și „a te lăuda cu mobila este de-a dreptul o rușine”²².

Printre obiectele enumerate sunt cupele din argint și aur încrustate cu pietre prețioase, cupele tericleene, cupele antigonide, cantarele cu două mânere, cupe în formă de scoică, vase de răcit vinul, vase pentru turnat vinul în cupe, vase din sticlă, obiecte din argint ca paturi de odihnă, lighene, sosiere, farfurii, cești mari rotunde fără toartă,

„vase de argint și aur, unele pentru aducerea mâncării la masă, altele pentru alte treburi, de care mă și rușinez să vorbesc; mese cu trei picioare din lemn de cedru, care se rup ușor, din lemn parfumat, din abanos și din fildeș; paturi lucrate cu artă, cu picioare de argint și placate cu fildeș; uși mari împodobite

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 238.

¹⁸ *Ibidem*, p. 242.

¹⁹ *Ibidem*, p. 241.

²⁰ *Ibidem*, p. 242.

²¹ *Ibidem*, p. 250.

²² *Ibidem*, p. 253.

cu ținte de aur și cu carapace de broască țestoasă; cuverturi vopsite cu purpură și cu alte vopsele greu de găsit”²³

sau cuțit de bucătărie cu mâner „garnisit cu ținte de argint” sau din fildeș, cuțit din fier adus din India pentru feliatul cărnii, oale de noapte din piatră albă străvezie, „vase de necinste” din argint sau aur²⁴.

În următorul capitol *Pedagogul* critică banchetele, „ospețele de noapte” pentru că consumând băuturi „te pofteste să te îmbeți, te ațâță la desfrâu, te face îndrăzneț, nerușinat”²⁵, „feluritele farmece ale melodiilor sfâșietoare și ale ritmurilor pline de jale ale muzicii cariene strică purtările oamenilor prin muzica lor desfrânată și înșelătoare și îi târăsc spre patimi”²⁶. Le cere creștinilor să nu participe la acestea pentru că „în zgomotul flautelor, al instrumentelor cu coarde, al cântecelor, al dansurilor și al castanietelor egiptene, toată lumea se frământă în învălmășeală cu necuviință și cu lipsă de bună creștere; chimvalele și timpanele răsună; instrumente înșelătoare te asurzesc”²⁷. O informație importantă este și cea legată de instrumentul folosit în luptă de diverse popoare: tirenienii de trâmbiță, arcadienii de fluier, cretanii de liră, sicilienii de harpă, tracii de corn, lacedemonienii de flaut, egiptenii de timpan, iar arabii de chimval²⁸.

Urmează să se discute și despre răs, de ce nu se cade să exagerezi cu râsul, ascultând glumele deochiate ale măscăricilor sau imitându-i pe aceștia, și să vorbești sau să ascuți „cuvinte de rușine” pentru că „cuvintele de rușine îl arată pe om spurcat, păgân, fără bună creștere și nerușinat; nu-l arată curat, cuviincios și cuminte”²⁹. Râsul este de mai multe feluri: zâmbet, când este o „destindere cuviincioasă și armonioasă a feței, de veselie când se relaxează toată fața care este și râsul oamenilor înțelepți, hlizitul în cazul femeilor, râsul desfrânat, hohot în cazul bărbaților, răs de pețitor”³⁰.

În aceeași categorie intră și capitolul următor despre rostirea cuvintelor de rușine și despre faptele săvârșite cu păcat – despre desfrânare, pederastie³¹. Clement recurge la un citat din poetul Menandru pentru a întări explicațiile sale – „vorbele rele strică obiceiurile bune”³².

²³ *Ibidem*, p. 250.

²⁴ *Ibidem*, p. 253.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 254.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 255.

²⁹ *Ibidem*, p. 259.

³⁰ *Ibidem*, p. 257.

³¹ *Ibidem*, p. 260.

³² *Ibidem*, p. 259.

Mai departe, Clement revine la subiectul despre banchete cu mai multe sfaturi pentru tineri și cum ar trebui să se poarte orice creștin în această situație, adică să mănânce și să bea puțin și încet, să nu fie lacom, să nu plescăie, să nu pocnească din degete sau să fluiera pentru a chema slugile, să nu râgâie la masă sau să nu strănute zgomotos, să nu se scobească între dinți, să nu flecărească, să-l asculte cu răbdare pe cel cu care vorbește, femeile să vorbească puțin pentru că „tăcerea este o virtute pentru ele”, iar în cazul tinerilor „o onoare lipsită de primejdii”³³.

În capitolul al nouălea *Pedagogul* atrage atenția asupra modului în care trebuie folosit în mod benefic somnul. În primul rând trebuia îndepărtat luxul:

„cuverturile țesute cu aur, covoarele persiane garnisite cu aur, hainele de stofă fină, lucrate cu purpură, care cad până la picioare, pernuțele de mare preț pentru rezematul picioarelor, țesăturile de porfiră de care vorbesc poezii, îmbrăcămintele cele de pe dedesubt și paturile mai moi decât somnul”³⁴.

Interesant este faptul că Clement a legat în acest șir de subiecte despre comportament și tema nașterii de copii. Într-un capitol special se discută despre scopul căsătoriei, nașterea de copii, dar și despre avort, înfrânarea sexuală:

„să îndepărtăm de la noi dorințele puternice, împreunările repetate, împreunările cu femeile însărcinate, homosexualitatea, pederastia, desfrânarea și adulterul. [...] Trebuie să socotim pe copii ca pe fiii noștri, iar pe femeile altora trebuie să le privim ca pe niște fiice”³⁵.

Prin capitolul VIII și apoi prin intermediul ultimelor trei din cartea a doua³⁶, Clement transfera discuția de la cea despre comportamentul moral la cea despre aspectul fizic. Și începe să analizeze obiceiul de a folosi parfumuri și de a purta coroane și dacă acestea ar fi necesare. Aflăm astfel că se foloseau diverse parfumuri cu diferite denumiri – „crention”, „metalion”, „plagonion”, „psagdas” (un parfum egiptean)³⁷ sau parfumul de crin, din planta „cipru” (o plantă care crește în Cipru), de nard și de trandafir. Parfumurile erau obținute în formă lichidă sau ca prafuri, dar mai existau parfumuri care se ardeau pentru parfumarea caselor. Majoritatea dintre ele sunt considerate de prisos și dăunătoare, care „deșteaptă dragostea trupească”, dar unele sunt folosite în scop terapeutic sub formă de alifii pentru tratarea guturaiului, răcelii,

³³ *Ibidem*, p. 263-265.

³⁴ *Ibidem*, p. 275.

³⁵ *Ibidem*, p. 281.

³⁶ *Ibidem*, vezi capitolele X bis, XI și XII.

³⁷ *Ibidem*, p. 267.

durerilor de picioare – mirosul trandafirului sau al violetelor calmează durerile de cap, șofranul și floarea de „cipru” „dau un somn liniștit”³⁸.

Folosirea coronițelor din florile livezilor este considerată categoric dăunătoare. Plantele au anumite proprietăți care pot afecta sănătatea persoanei care le poartă în coroniță – de exemplu, iedera răcorește creierul, mirosul nucului provoacă somnolență, iar narcisa aduce amorțeală nervilor³⁹.

Coroanele erau interzise creștinilor și pentru că de obicei erau dedicate idolilor – narcisa era floarea zeilor subpământeni, cu trandafiri erau încununate muzele, zeița Hera folosea crinul, iar Afrodita mirtul. Clement mai scria că deoarece coroana era și simbolul liniștii se punea pe capul morților⁴⁰.

În capitolul X bis, *Despre luxul la îmbrăcăminte*, Clement pleda în favoarea alegerii unor haine modeste sau simple și îndepărtarea a tot ce era de prisos. Aflăm informații despre tendințele societății în acest domeniu pentru că Clement apelează la exemple.

Descoperim o lume interesată de a arăta bine și de a cheltui pe materiale de calitate, fie lână, fie mătase sau alte țesături, vopsite în diverse culori, cum ar fi

„[...] culoarea de Sardes, culoare din fructe verzi și altă culoare, verde deschis, culoarea trandafirie, culoarea stacojie și alte nenumărate culori au fost născocite, prin strădanie omenească pentru satisfacerea unor plăceri pierzătoare”⁴¹.

Altele erau țesute cu fir de aur sau cu imagini de animale pe ele

„[...] Țesăturile învrastate cu aur, cele vopsite cu purpură și cele țesute cu chipuri de animale – jucării expuse la bătaia vântului – acele tunici de culoare galbenă, impregnate cu parfum, felurite haine scumpe din piei deosebite, cu figuri de animale țesute pe purpură [...]”⁴².

Totuși, Clement admitea în cazul femeilor ca hainele lor să fie dintr-un material mai moale și plăcut la atingere, dar „să nu fie încărcat cu flori”⁴³. Astfel aflăm că lâna de calitate superioară, ca materie primă, era considerată cea din Milet sau cea din Italia și mai ales lâna care era păstrată curată direct pe oi, acestea fiind „îmbrăcate” pentru a nu se murdări: „lâna oilor este păstrată curată acoperind oile cu piei tăbăcite, după care mulți umblă ca nebunii”⁴⁴.

³⁸ *Ibidem*, p. 271.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 272.

⁴¹ *Ibidem*, p. 292.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, p. 294.

⁴⁴ *Ibidem*.

Despre mătase autorul avea o părere foarte proastă pentru că, deși scumpă, era folosită mai degrabă să atragă privirile, transformând femeia onorabilă care purta haine din acest material într-una de moravuri îndoielnice:

„Această pânză făcută din firele viermilor de mătase, transparentă și de prisos, este dovada unei minți nesănătoase; prostituează cu un voal subțire rușinea trupului. O îmbrăcăminte nu-i acoperământ; că nu poate să ascundă formele goliciunii. O îmbrăcăminte ca aceasta, pusă pe trup, dă mai multă senzualitate trupului, ajunge una cu forma trupului, modelându-se după el; mulează formele femeii, încât ajunge văzută întreaga alcătuire a trupului ei, deși nu este văzută”⁴⁵.

O altă țesătură căutată era purpura:

„Din pricina acestei purpuri au mare căutare Tirul, Sidonul și regiunea vecină Mării Laconiene. Vopselele acestor ținuturi sunt foarte căutate, la fel și pescuitorii de scoici de purpură, ca și scoicile de purpură, pentru că sângele lor dă culoarea de purpură”⁴⁶.

Înainte erau căutate pânza fină din Egipt dar, în vremea lui Clement, la modă devenise cea din „țara evreilor și a cilicienilor”, stofele prețioase din insula Amorg din arhipelagul Cicladelor sau pânzele fine din in⁴⁷.

Atât bărbații, cât și femeile, erau interesați să-și procure, indiferent de preț, materiale textile – lână, purpură, mătase, in – pentru a-și confecționa haine cu care să fie la modă și să epateze.

În privința încălțămintei, aflăm din capitolul XI⁴⁸ că se purtau sandalele împodobite cu pietre prețioase și cu aur, modelele atice și sicioniene, din Persia și din Tir, cu toc înalt. Pentru femei, Clement recomanda încălțămintă bătută în cuie și unsă cu grăsime, iar bărbaților sandale și *fecasii* sau *conipozi*, adică o încălțămintă albă, ușoară și subțire, pe care o foloseau instructorii de gimnastică și preoții egipteni – „să folosim sandale sau fecasii; aticii numesc acest fel de încălțămintă conipozi, pentru că, după părerea mea, picioarele se apropie de praful de pe pământ”⁴⁹.

Podoabele completau ținutele și așa bogat ornamentate, oamenii erau atrași de folosirea sticlei colorate și a pietrelor prețioase sau semiprețioase – „a pietrelor prețioase pale sau verzi, în fața tuturor pe care le aruncă marea dezlănțuită și în fața rozăturilor pământului”⁵⁰, a „mărgăritarului”, adică a

⁴⁵ *Ibidem*, p. 291.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 296.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, capitolul XI, *Despre încălțămintă*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 296-297.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 297.

perlei, a pietrelor prețioase ca ametistul, jaspul, topazul sau smaraldul de Milet⁵¹.

Pentru a convinge, Clement a apelat la scriitori greci mai vechi, poeți comici, care descriu tendințele modei din secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr., demonstrând (pe lângă erudiția autorului) că acele „obiceiuri rele” s-au păstrat din timpuri străvechi. Un poet grec menționat a fost Filimon, din secolul IV î.Hr., care într-unul dintre poemele sale vorbea despre obiceiul purtării brățărilor de aur de picior, numite „piedică de aur la picioare” și a veșmintelor transparente⁵². Poetul Nicostrat menționa bijuteriile din aur în formă de șarpe sau țipar – inele, brățări de mână sau de picior, coliere, salbe⁵³ – iar Aristofan critica în *Tesmoforiile* toate podoabele femeiești

„A – Turbane, legături de cap, / Silitră, piatră poroasă, bentiță pentru gât, fileu / pentru păr, / voal, ruj de buze, coliere, fard pentru ochi, / Rochie luxoasă, diademă, baticuri pentru cap, / cordon, mantou, podoabe, haină de purpură brodată, / tunică din stofă fină care cade / până la picioare, / Bluză, vestă, jupon, tunicuță / Și n-am vorbit de cele mai de seamă dintre ele. / B – Care? / C – Cercei pietre prețioase, clipsuri, agrafe, / podoabe în formă de struguri, / brățări, cataramă, broșe, ghirlande, inele la / picioare, / Inele cu pecete, lanțuri, inele, farduri, / Ornamente de păr, legături pentru coafură, / olisboi, sardia, / Salbe, bijuterii pentru urechi”⁵⁴.

În cele 12 capitole ale cărții a treia, Clement continuă să investigheze societatea romană, să enumere acele exemple nepotrivite pentru ca creștinul să-și corecteze comportamentul. Autorul era de părere că sufletul are trei părți – partea spirituală, partea irascibilă și facultatea de a pofți. Aceasta din urmă poate lua forme diferite – „caută să placă și adulterului și desfrânării și stricăciunii”⁵⁵, vrea să înșele pentru că

„pasiunile se duc, plăcerile slăbesc, frumusețea se veștejește și mai iute decât frunza cade la pământ; când asupra frumuseții suflă cu putere furtunile erotice ale desfrânării, frumusețea se veștejește din pricina stricăciunii, înainte de venirea toamnei”⁵⁶.

Autorul revine cu temele din cartea a doua, adică dacă înainte a vorbit în câteva capitole, pe rând despre *Luxul la îmbrăcăminte*⁵⁷, *Despre încălțăminte*⁵⁸ sau *Nu trebuie să ne dăm în vânt după pietre prețioase și podoabe*

⁵¹ *Ibidem*, p. 298.

⁵² *Ibidem*, p. 300-301.

⁵³ *Ibidem*, p. 301.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 301-302. *Olisboi* era un falus confecționat din piele de femeile din Milet, iar *sardia* sau *sardius* este o piatră semiprețioasă roșie transparentă.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 306.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 307.

⁵⁷ *Ibidem*, capitolul X bis, p. 288-296.

⁵⁸ *Ibidem*, capitolul X, p. 296-297.

*de aur*⁵⁹, de data aceasta le tratează împreună în capitolul intitulat *Nu trebuie să ne împodobim*⁶⁰. Concluzionând care sunt efectele negative ale grijii exagerate pentru aspectul exterior, Clement oferă și mai multe informații despre tendințele societății romane în privința modei. Femeile care căutau să ascundă imperfecțiunile fizice și să înșele privitorul sau apropiații erau asemuite unor temple egiptene. Căci dacă sunt îndepărtate perdelele nu descoperi zeul, ci un animal, așa și femeile dacă este înlăturată vopseala din păr, haina brodată cu fir de aur, podoabele din aur, rujul și fardul de pe față iese la iveală o maimuță și descoperă „că în locul chipului aceluia vei vedea că s-a așternut în sanctuarul sufletului desfrânata, adulterina”⁶¹. Dragostea de slavă, asemuită unui șarpe, corupe femeia transformând-o în desfrânată că „desfrânata este iubitoare de podoabe”⁶². Acestea încercau în permanență să țină regim alimentar „cu mâncare proastă își fac trupul plăcut”⁶³, stau toată ziua închise în case pentru ca soarele să nu le distrugă fardul și să decoloreze vopseala (blondă) de păr. Autorul îl citează aici pe poetul grec Menandru care scria „că o femeie cuminte nu trebuie să-și facă părul blond”⁶⁴. Se detaliază chiar programul unor femei preocupate de propria înfățișare: dimineața se spală, își fac masaj și-și aplică o cremă-mască care nu doar le făcea fața palidă, ci le ataca și pielea, „care-și pun pe față excremente de crocodil, care se ung cu spumă de putreziciuni, care frământă funingine pentru sprâncene și care-și dau pe obraz cu alb de ceruză”⁶⁵. Din nou Clement apelează la scriitorii antici greci pentru a fi mai convingător; poetul Antifane din secolul al IV-lea î.Hr. rezuma în versuri ritualul zilnic:

„Vine/Revine, se apropie, se-ntoarce / Sosește, e de față, se spală, pășește încoace, / Se unge pe față, se piaptână, intră în casă, zăbovește, / Face baie, se privește, se îmbracă, se parfumează, / Se gătește, își dă cu cremă; iar dacă ar avea ceva, se spânzură”⁶⁶.

Cea mai completă listă cu subterfugiile pe care femeile le făceau pentru a arăta „bine” sau, cum spunea Clement, pentru a-și înșela soțul, prietenii sau trecătorii, a fost surprinsă de Alexios, un poet comic grec din secolul al IV-lea î.Hr. Clement a reproduș o parte din poemul acestuia, pentru „a combate cu

⁵⁹ *Ibidem*, capitolul XII, p. 297-304.

⁶⁰ *Ibidem*, capitolul II din cartea a treia, p. 308-314.

⁶¹ *Ibidem*, p. 309.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 310.

⁶⁶ *Ibidem*.

înțelepciunea păgână reaua meșteșugire a iubirii de găteală”⁶⁷, să se înțeleagă cât de greșite erau – „Și poeții păgâni sunt sături de ele” și le batjocoresc:

„Grija ei cea mai dintâi e să câștige și să jefuiască pe vecini; / Toate celelalte sunt pentru ea nimicuri. / Se întâmplă să fie mică? / O bucată de plută la pantofi / Își pune. Este înaltă? Poartă tocul scurt / Și își pleacă pe umăr capul când iese din casă, / Ca să-și scurteze înălțimea. Nu are șolduri? Își pune pe dedesubt cărpe cusute una lângă alta ca cei care o văd / Să spună: Ah ce trup frumos! Are burta mare? / Își pune sâni așa cum își pun actorii; / Și sâni stând drept, ca niște cornițe, / Duc înaintea haina, care acoperă burta. / 3. Are sprâncenele roșii? Și le dă cu funingine. / Se întâmplă să fie neagră? Își dă pe față cu alb de ceruză. / Este alb tare? Își dă cu fard roșu-aprins. / Are trup frumos? Și-l arată gol. / Are dinți bine formați? Trebuie neapărat să râdă, / Ca să vadă cei de față, ce gură frumoasă are. / Dacă râsul ei nu place, stă întregă zi / Având drept între buze o mică ramură de mirt, / Încât cu vremea se înveșește, fie de vrea sau nu”⁶⁸.

Clement mărturisea că Dumnezeu-Cuvântul considera grija pentru înfrumusețare o patimă chiar mai mare decât cea pentru băutură și mâncare. Machiajul și podoabele scot în evidență sufletul bolnav al persoanei respective, iar comportamentul unei astfel de femei este echivalat cu cel al unei desfrânate – nu exista deosebire între ele. Femeile se desconsiderau pe ele însele și-i îmbolnăveau pe cei din jurul lor. De aceea creștinii nu trebuiau să caute podoabele și metodele de înfrumusețare artificială – simplitatea, natura umană fără modificări insistente, acceptarea de sine așa cum te-ai născut, erau sfaturile date în special femeilor creștine.

Clement condamna chiar inventarea oglinzii, pentru că femeile își privesc fața ca pe o faptă frumoasă, adică prelucrează atât de bine propria imagine încât o apreciază ca pe o operă bine făcută și nu se gândesc că aceasta ducea la înșelarea tuturor în privința aspectului ei, căci fața devenea o mască de teatru. De aceea aceste femei sunt numite de autor curtezane⁶⁹. Sunt date și câteva exemple edificatoare – Narcis a fost personaj legendar care s-a îndrăgostit de propriul chip, pe care și l-a văzut într-o fântână și a ajuns să se arunce după el; exemplul ungerii lui David de către Samuil, care fusese împiedicat de Dumnezeu să-l aleagă pe cel mai frumos la chip dintre fiii lui Iesei pentru cel frumos la suflet⁷⁰. Adică, dacă frumusețea fizică era inferioară celei sufletești, cea care nu este nici măcar naturală, ci falsă și prelucrată, cum ar fi privită de Dumnezeu!

⁶⁷ *Ibidem*, p. 311.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 312.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 312-313.

Clement s-a ocupat și de obiceiul bărbaților care căutau să răspundă anumitor gusturi din epocă și se „îmbolnăveau” de această boală a luxului. Ei exagerau în privința aspectului lor, apelând la aceleași tehnici folosite de femei, și se efeminau – își epilau părul de pe corp, își smulgeau firele din barbă sau de pe față, își tundeau părul, își smulgeau firele albe sau unii își vopseau părul când începea să încărunțească pentru a-și ascunde vârsta, foloseau măști de păr sau purtau peruci și pieptănături sofisticate. „Sunt îmbrăcați cu mantale strălucitoare, lungi / și foarte scumpe. / Mestecă gumă de mestecat și miros a parfum”, cita Clement un poet comic grec⁷¹.

Exista o adevărată ramură a profesiilor legate special de aceste practici și care „câștigă pe față bani frumoși”: salon de epilat cu smolă, frizeri și „de cei care smulg părul bărbaților”⁷².

„3. Nu se poartă oare ca o femeie bărbatul care se piaptână, care-și dă părul jos cu briciul, ca să fie frumos, care se așează în fața oglinzii, ca să-și radă părul, să-și smulgă perii și să-și netezească obrajii? Dacă nu i-ai vedea pe aceștia în pielea goală, ai crede că-s femei. 4. Chiar dacă nu li se permite să poarte bijuterii de aur, totuși pentru a-și satisface pofta lor de a se asemena cu femeile se înfășoară cu cingători și franjuri de aur sau își fac din același material forme sferice, pe care le pun la gleznele picioarelor sau le atârnă de gât”⁷³.

Autorul era foarte aspru cu aceștia numindu-i „desfrânați” și „femei”, pentru că glasul, mersul, atitudinea, coafura, privirea le copiau de la acestea, la fel și îmbrăcămintea moale și colorată⁷⁴.

În capitolul al IV-lea din cartea a treia, unde se criticau anumite practici ale societății, *Pedagogul* ne dezvăluie aspecte ale vieții private. Cei care cumpărau și se foloseau de sclavi și slugi în toate momentele zilei și pentru cele mai simple activități o făceau pentru că nu doreau să lucreze și să se servească singuri

„2. Munca lor e foarte felurită: unii ostenesc slujind lăcomiei la mâncare a stăpânilor lor, cei care taie în bucăți alimentele și împart porțiile, cei care sunt meșteri în prepararea sosurilor, cei care fac prăjituri, cei care fac plăcinte cu miere, cei care fac prăjituri din aluat; unii se ocupă cu confecționarea hainelor luxoase, alții păzesc bijuteriile de aur ca zmeii, alții păzesc argintul, alții șterg paharele; unii se îngrijesc de pregătirea ospetelor, alții curăță caii; toți sunt îmbrăcați luxos de stăpâni; mulțime de paharnici și cete de tineri frumoși, ca niște animale tinere, din care stăpânii mulg frumusețea. 3. Coafori și fete în casă stau în jurul femeilor; unele cu oglinzi, altele cu plase pentru păr, altele cu piepteni; mulți eunuci, care ațâță la desfrâu; sunt oameni de încredere, că

⁷¹ *Ibidem*, p. 315.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, p. 316.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 319.

euuncii nu pot să-și satisfacă plăcerea, dar slujesc, fără să trezească bănuiele, celor care vor să se dedea plăcerilor fără să-și facă griji”⁷⁵.

Femeile își cumpărau „purtători de lectică”, nu pentru a se ascunde în spatele perdelelor de privirile curioșilor, ci tocmai „ca să le vadă mulțimea”⁷⁶. Atunci când femeile vizitau templele aducând jertfă obișnuiau să fie însoțite de „un alai peștiș”: ghicitori ambulanti, preoți cerșetori ai zeiței Cibeles,

„de babe care așteaptă să le pice ceva de la altare și care cu cuvintele lor strică casele; îngăduie șușotelile bătrânilor care ghicesc în pahare și învață de la șarlatani unele descântece și cuvinte magice pentru distrugerea căsnicilor”⁷⁷.

În casele lor, femeile căutau compania bărbaților efeminați care trebuiau să întrețină atmosfera „care caută să distreze cu cuvinte de rușine și cu mlădieri desfrânate ale trupului; provoacă râs, care este înainte-mergător al desfrânării”⁷⁸. Ele stau lungite pe canapele, se joacă cu bufonii, privesc cu sau fără interes dansul satirilor, numit *sicinis*⁷⁹, și își cumpără o persoană care semăna cu Tersite, pe care Homer îl descria ca fiind cel mai rău dintre războinicii ahei ajunși la Troia, șchiop, cocoșat și jucător pătimaș de zaruri⁸⁰. Tabloul este completat cu menajerii cu păsări aduse din India sau unele numite flurierari, păuni din Media, papagali sau cățeluși de Malta.

Clement nu se oprește aici în descrierea societății în care trăia. El critică și comportamentul din băile publice. Era obiceiul ca femeile să vină însoțite cu tot tacâmul: „scaune aurite și cu ținte de argint, nenumărate vase de aur și argint, aduse unele pentru băuturi, altele pentru mâncări, altele pentru spălat și chiar grătare cu cărbuni”⁸¹ pentru a putea mânca și bea și pentru a epata cu bogăția soților lor și pentru a atrage privirea și interesul altor bărbați pentru a-i face amanți. Această practică era identică și în cazul femeilor mai sărace. Băile erau comune pentru ambele genuri, femeile putând fi văzute goale de străini sau ascunse de privirile acestora se îmbăiau împreună cu slugile, unele făcându-le masaj, iar altele „au grijă să se dezbrace pentru a îndrăzni ceea ce-i îndeamnă pofta”⁸².

Autorul mai scria și despre practicarea sporturilor pe care nu le condamnă de tot, dimpotrivă. Însă sportul însemna mișcare și trebuia legat de activitățile casnice: prelucrarea lânii, țesutul, ajutorul dat la gătit, obiceiul

⁷⁵ *Ibidem*, p. 321.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 322. Clement scria că aceștia erau „celți”, probabil germanici.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 323.

⁷⁹ Dansul, numit *sicinis*, cuprindea un set de gesturi potrivite pentru recitalul de piese dramatice pe care anticii le numeau *satire*. Vezi Du Bos 2021, p. 748.

⁸⁰ Homer 1967, p. 95.

⁸¹ Clement 1982, p. 324.

⁸² *Ibidem*.

de a-și aduce singure obiectele de care au nevoie din cămară, de a scutura așternutul sau a-i aduce apă soțului, a-i pune de mâncare, a merge la moară. În ceea ce-l privea pe bărbat, luptele atletice sunt acceptate dacă nu sunt făcute pentru bani, pentru mândrie, ci pentru sănătate⁸³. Era recomandat ca bărbații să taie singuri lemne, să scoată apă din fântână, să sape sau să învârtă la moară, ori să pescuiască. Tot un exercițiu corporal, dar mai modest, era considerat încălțatul, spălatul picioarelor sau fricționarea cu o cremă, îngrijirea unui bolnav sau a ajuta un nevoiaș⁸⁴.

În ultimele capitole din cartea a treia Clement face un fel de rezumat al trăsăturilor definitorii vieții de creștin⁸⁵. Deși nu mai intră în detalii și nu mai pune accentul pe aspectele negative ale unui anumit comportament, unele teme se repetă⁸⁶, dar cu noi informații pe care a omis să le pomenească în capitolele anterioare. Vorbind despre femeia căsătorită, Clement mărturisea că *Pedagogul* îngăduie acesteia inelul de aur, dar nu ca podoabă, ci ca pecete, care transmitea că ea era păzitoarea casei și se îngrijea de gospodărie. Acest inel putea avea o pecete, reprezentând un porumbel, un pește, o liră, o ancoră, un pescar sau o corabie⁸⁷. Erau interzise cele cu arc sau sabie, cupe sau idoli.

Severitatea referitoare la îmbrăcăminte și podoabe trebuia relaxată atunci când femeile măritate „n-au parte de un soț cuminte” și „trebuie să li se îngăduie să se gătească, ca să placă bărbaților lor”⁸⁸. Insistând pe estetica simplă a părului pentru femeia creștină, revine asupra prostului obicei al coafurilor complicate și al purtării perucilor cu păr natural, pe care le numea „bucle de păr mort”. Se ajungea la o situație tragi-comică când femeia purtând perucă venea la preot și Clement se întreba ce va binecuvânta acesta, „Preotul nu va binecuvânta pe femeia împodobită cu perucă, ci părul străin, iar prin păr, alt cap”⁸⁹.

Bărbații erau sfătuiți să nu-și tundă părul decât ca să nu deranjeze, nici barba să nu și-o radă de tot, să nu piardă timpul pălăvrăgind prin prăvălii sau frizerii, „să înceteze de a mai vâna femeile ce trec prin fața lor!”⁹⁰, să joace

⁸³ *Ibidem*, p. 334-335. Pe lângă jocurile atletice, Clement pomenește de un sport asemănător voleiului numit *feninda*, practicat pe vreme bună, cu soare, cu o minge mică.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 335.

⁸⁵ De exemplu, capitolul VI este intitulat *Numai creștinul este bogat*, capitolul VII *Simplitatea este bună merindă pentru creștin*, capitolul VIII *Tablourile și exemplele sunt o parte însemnată din învățătura cea dreaptă* și capitolul XI *Expunere pe scurt a celei mai bune viețuiri*.

⁸⁶ De exemplu, Capitolul V *Cum să ne comportăm în băi* și capitolul IX *Pentru care pricină trebuie să facem baie*.

⁸⁷ Clement 1982, p. 339.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 338.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 346.

zaruri sau astragalul (care se juca cu patru oscioare, asemănător jocului de zaruri), adică să lenevească și să risipească banii.

Un alt subiect asupra căruia autorul a revenit era cel legat de participarea femeilor și bărbaților la spectacole din amfiteatre sau la circ. În primul rând, bufonii folosesc cuvinte rușinoase atunci când imită și scot în evidență viciile societății sau ale unor persoane, iar cei care îi privesc încântați „fac acasă cele văzute acolo”⁹¹, în al doilea rând, multe dintre întrecerile din stadioane sunt pline de cruzime și duc la moartea multor persoane. În concluzie, toate sunt „pricină de dezordine morală”⁹².

Informațiile oferite de Clement în *Pedagogul* sunt foarte prețioase pentru noi în încercarea de a completa tabloul de zi cu zi al vieții private din societatea greco-romană în general și din cea alexandrină în particular. Clement, trăind cea mai mare parte a vieții sale în Alexandria, cunoștea foarte bine stilul de viață al concetățenilor săi. A criticat foarte mult comportamentul femeilor, dar și pe cel al bărbaților, în încercarea de a explica necesitatea transformării interioare și exterioare a „omului nou” care trebuia să devină creștinul. Interesant este faptul că autorul, pentru a-și susține afirmațiile, apelează de multe ori la poeți și autori greci păgâni, lăsând să se înțeleagă că ceea ce condamna erau subiecte deja dezbătute de opinia publică cu secole în urmă. Adică nu era ceva nou ceea ce se întâmpla în societate, dimpotrivă, erau „obiceiuri” transmise din generație în generație, amplificate prin noi tendințe la modă.

Unii istorici sunt de părere că apelul lui Clement la autorii greci antici se datorează intenției de a face creștinismul atrăgător pentru publicul său educat din Alexandria. Henri-Irénée Marrou considera *Pedagogul* lui Clement din Alexandria un tratat de morală practică pentru uzul unui public de aristocrați creștini, care recurgea, pentru a-i da mai multă greutate, la „înțelepciunea lumii” și integra în sinteza sa frumosul ideal al înțelepciunii elene⁹³. După Piotr Ashwin-Siejkowski, opera lui Clement conține 300 de materiale literare diferite și aproximativ o mie de referințe la alți scriitori⁹⁴. Același autor declara că evaluarea lui Clement asupra filosofiei grecești sublinia aprecierea sa asupra rațiunii umane și a vieții ghidate de puterea ei. Rațiunea umană a fost în stare cu ajutorul harului lui Dumnezeu să recunoască adevărul, să-l aleagă, să-l proclame și să-l apere prin respingerea erorii și a doctrinelor false. Așadar, înțelepciunea greacă, deși „întunecată” și „furată” de la evrei, era valoroasă și demnă de respect⁹⁵.

⁹¹ *Ibidem*, p. 347.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Marrou 1977, p. 62.

⁹⁴ Ashwin-Siejkowski 2008, p. 30.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 26-27.

Privind din perspectiva propusă în analiza scrierii lui Clement din Alexandria, *Pedagogul* este o sursă foarte bogată de informații despre viața privată și trendurile societății greco-romane deopotrivă. În centrul atenției se află femeia pentru că la ea se găseau cele mai multe „obiceiuri proaste”, blamate de autor, și care o transformau pur și simplu într-o desfrânată, care avea capacitatea de a-i corupe și pe cei din jurul ei. În trecut, scria Clement, dând exemplul Elenei din Troia a cărei răpire a cauzat distrugerea cetății⁹⁶, obiceiurile păcătoase au dus la desfrâu, adulter și iubiri deșarte, pentru că oamenii nu aveau un Învățător care „să le taie poftetele” și să le spună ce nu e bine, dar odată cu apariția creștinismului lucrurile s-au schimbat.

Un alt scriitor creștin din aceeași perioadă, Tertullian⁹⁷, și tot din nordul Africii, din Cartagina, a fost preocupat de obiceiurile din societatea greco-romană dăunătoare pentru creștini. În *De spectaculis* [Despre spectacole] și în *De cultu feminarum* [Despre îmbrăcămintea femeilor] el se adresa creștinilor și catehumenilor explicând, în primul tratat, cât de periculoasă poate fi pentru ei participarea la orice fel de spectacol, iar în al doilea că dragostea de podoabe și îmbrăcăminte scumpă sunt apucături păgâne „intermediari ai desfrâului și profanatori”⁹⁸, iar machiajul poate sugera viciul, desfrânarea. Femeia creștină trebuia să placă doar soțului care căuta doar castitatea, iar obiceiul femeilor de a se aranja prin machiaj, haine scumpe și podoabe prețioase modifică creația lui Dumnezeu⁹⁹. *De cultu feminarum* nu este atât de complexă din perspectiva informațiilor referitoare la viața privată, așa cum este *Pedagogul* lui Clement. S-a insistat asupra machiajului – folosirea fardurilor, a ceruzei, înroșirea obrazilor și înnegrirea ochilor¹⁰⁰ –, coafatului și perucilor pentru a face părul mai voluminos, vopsitul părului în culoarea șofranului sau blond¹⁰¹, al podoabelor – coliere cu smaralde și perle, brățări de mână și de picior¹⁰² și asupra practicilor împrumutate de la femei ale bărbaților – epilatul, vopsitul părului, tunsul acestuia, raderea sau scurtarea

⁹⁶ Clement 1982, p. 313.

⁹⁷ Tertullian sau Quintus Septimius Florens Tertullianus (circa 155/160-220/230) s-a născut la Cartagina ca fiul unui centurion. Venit pe lume într-o familie de păgâni, el a fost botezat în anul 190, în jurul vârstei de 30 de ani. Conform tematicii, opera lui Tertullian se grupează în patru categorii: apărarea creștinismului (a scris cinci tratate apologetice), lupta împotriva ereziilor (a scris opt tratate de controversă), cultivarea virtuților (cu 12 tratate de morală), disciplina sacramentelor creștine (cuprinde 6 tratate). Vezi *Studiu introductiv*, de Claudiu T. Arieșan, în Tertullian 2001, p. 15 și *Dictionary* 1997, p. 1591-1592.

⁹⁸ Tertullian 2001, p. 132.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 128-129, „Ceea ce se ivește natural este opera lui Dumnezeu. Ce e creat artificial însă este lucrarea diavolului”.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 128, 131.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 129-131.

¹⁰² *Ibidem*, p. 138.

bărbii¹⁰³, practici declarate vicii, păcate grave care trebuiau eliminate definitiv. Ca un judecător, Tertullian soluționează „litigiul” conform unor reguli categorice și care erau stabilite atunci.

Cu ajutorul informațiilor oferite de Clement putem reconstitui o zi din viața privată a unei femei la cumpăna dintre secolele al II-lea și al III-lea, pornind de la primele ore din zi.

Dimineața începea cu baia, ajutată de servitoare, servitori și eunuci care roiau în jurul ei fiecare cu sarcini clare, pregăteau momentul cu atenție la fiecare detaliu, prosoape, veșminte fine din mătase transparente, recipiente cu parfumuri special create pentru acest moment, stăpâna se relaxa pentru ca pielea ei să devină moale și catifelată. Urma masajul făcut de unul dintre servitori și apoi era aplicată o cremă de corp.

Urma machiajul; Clement ne spune că se foloseau creme și măști din excremente de crocodil, sau cu spumă de putreziciuni, pentru întreținerea tenului și pentru machiaj. Cea mai apreciată era pielea exagerat de palidă și pentru aceasta se folosea „alb de ceruză”, un amestec otrăvitor din pigment alb de plumb, asemănător cretei, cu care se dădea pe față și pe brațe, care dăuna pielii, otrăvea corpul și putea duce la moarte („de aceea fața lor arată palidă din pricina fardurilor, se îmbolnăvesc ușor, pentru că trupul lor este slăbit, fiind mereu acoperit de creme și de farduri”). Pentru sprâncene și conturul ochilor se folosea funinginea sau șofranul. Clement nu pomenește despre înroșitul obrazilor și vopsitul buzelor, așa cum face Tertullian, ci menționează o singură dată rujul, dar insistă asupra machiajului exagerat pe care îl compară cu o mască de teatru pentru că imaginea naturală a feței era ascunsă și transformată – soțul era atât de obișnuit cu chipul pe care îl vedea zi de zi, machiat și vopsit că dacă o vedea dimineața înainte de ritualul de frumusețe cu greu o recunoștea. De aceea, astfel machiate, femeile nu ieșeau din casă decât la lăsatul serii, protejându-și rezultatul orelor lungi de eforturi în fața oglinzii. Femeilor le plăcea foarte mult să-și aranjeze părul fie cu bucle, fie cu împletituri sofisticate, fie recurgeau la peruci pentru a înălța părul strâns deasupra capului. Obișnuiau să-și vopsească părul, în special blond, ne spune Clement¹⁰⁴, fără a da alte detalii despre compoziția vopselei. Printre toate acestea un mic dejun frugal era suficient, fiind atente la cât mâncau.

Urmează alegerea ținutei în funcție de programul zilei. Dacă rămâneau acasă, ascunse de razele soarelui, așa cum scria Clement, pentru ca fondul de ten cu alb de ceruză să nu se prelingă din cauza căldurii și a transpirației, cu siguranță alegeau o ținută mai lejeră. Leneveau pe canapele cu picioare de fildeș sau din argint și acoperite cu cuverturi țesute cu fir de aur și din purpură,

¹⁰³ *Ibidem*, p. 131-132.

¹⁰⁴ Tertullian pomenea și de cele care își vopseau părul cu șofran.

iar atmosfera ar fi întreținută de mimi sau bufoni comandați și cumpărați la prețuri piperate. Servitorii le vor aduce preparate simandicoase și băuturi, folosind veselă din aur sau argint. Dar dacă vor ieși, ținutele vor conține obligatoriu materiale la modă, comandate și aduse de departe, fie că erau din in, lână, mătase viu colorate sau purpură. Tabloul era completat cu alegerea încălțăminte și a bijuteriilor – cele pentru cap – cercei, agrafe, lanțuri și șiraguri cu pietre prețioase sau perle, brățări de braț sau de picior, curele, cataramă din metal prețios. Fiecare ieșire trebuia să eplateze, să atragă privirile celor din jur, chiar dacă erau purtate în lectică, ascunse după perdele transparente, ele trebuiau din când în când să fure atenția trecătorilor cu o privire sfioasă, pudică. Puteau merge la templu, puteau participa la teatru, la întrecerile sportive sau puteau merge la băile publice și întotdeauna erau însoțite de puzderie de servitori care trebuiau să le asigure tot confortul, inclusiv prepararea unor gustări (în baia publică).

Cu o atitudine provocatoare, scopul lor era de a-și face simțită prezența, de a fi admirate și curtate. Într-un târziu reveneau acasă și, lăsându-se pe mâinile slugilor lor, erau dezbrăcate de masca care și-o creaseră de dimineață.

Din suita acestor femei nu lipseau bărbații efeminați care aveau rolul de a măguli cât mai mult cu puțință femeia. Aceștia le copiau, se epilau, se tundeau și își scurtau barba, își smulgeau firele albe sau își vopseau părul și barba, aveau un mers legănat și își subțiau glasul.

Pedagogul este un tratat de morală alcătuit de Clement din Alexandria într-un mod armonios și cu măsură. Dacă intenția acestuia a fost de a oferi un model de viață noilor comunități creștine din orașul său în care numărul celor instruiți și bogați era în creștere, el relevă de asemenea o cronică a obiceiurilor sociale și private din societatea greco-romană din jurul anului 200, atât de important din perspectiva istorică.

Abrevieri bibliografice

- Ashwin-Siejkowski 2008 – Piotr Ashwin-Siejkowski, *Clement of Alexandria: A Project of Christian Perfection*, Londra, New York, 2008.
- Buell 1999 – Denise Kimber Buell, *Making Christians: Clement of Alexandria and the Rhetoric of Legitimacy*, Princeton, 1999.
- Clement 1982 – Clement Alexandrinul, *Scrieri*, partea întâia, traducere, introducere, note și indice de D. Fecioru, București, 1982.
- Dictionary* 1997 – Frank Leslie Cross (ed.), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford, 1997.
- Du Bos 2021 – Jean-Baptiste Du Bos, *Critical Reflections on Poetry and Painting*, Leiden, Boston, 2021.

Cornelia Popa-Gorjanu

Homer 1967

– Homer, *Iliada*, traducere în metrul original de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi, București, 1967.

Marrou 1977

– Henri-Irénée Marrou, *Décadence romaine ou Antiquité tardive ? III-e-VI-e siècle*, Paris, 1977.

Tertullian 2001

– Tertullian, *Despre idolatrie și alte scrieri morale*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Claudiu T. Arieșan, postfață de Marius Lazurca, Timișoara, 2001.